

**UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ
ȘCOALA DOCTORALĂ DE TEOLOGIE „ISIDOR TODORAN”**

**FILOTEI KOKKINOS:
VIAȚA ȘI OPERA UNUI PATRIARH DIN BIZANȚUL TÂRZIU**

REZUMAT – CUVINTE CHEIE – CUPRINS

Candidat:

MIHAIL MITREA

Coordonator:

PR. PROF. DR. GABRIEL-VIOREL GÂRDAN

Cluj-Napoca

2025

**FILOTEI KOKKINOS:
VIAȚA ȘI OPERA UNUI PATRIARH DIN BIZANȚUL TÂRZIU**

REZUMAT

Această teză de doctorat (233 pag. + 106 pag. bibliografie și anexe) îl are în centru pe Filotei Kokkinos (*ca.* 1300–1378), una dintre cele mai importante personalități teologice din Bizanțul târziu, cinstit ca sfânt al Bisericii Ortodoxe la puțin timp după moartea sa. O personalitate culturală poliedrică (monah isihast, egumen, mitropolit, patriarh al Constantinopolului pentru două mandate, om de litere, teolog, hagiograf, imnograf și liturgist), Filotei Kokkinos s-a afirmat pe scena ecleziastică, teologică și politică a secolului al XIV-lea drept un promotor energetic al teologiei isihaste și un autor deosebit de prolific, devenind, prin activitatea și opera sa un neobosit și abil „impresar” al isihasmului. În calitate de patriarh ecumenic, a urmărit totodată consolidarea prestigiului și extinderea influenței Patriarhiei de Constantinopol dincolo de granițele Imperiului Bizantin, în întreg spațiul ortodox. Cu toate acestea, în ciuda rolului său esențial în configurarea peisajului religios al epocii, moștenirea sa literară și teologică a rămas în conul de umbră al altor personalități marcante din Bizanțul secolului al XIV-lea, precum teologul isihast și mitropolitul Tesalonicului, Sfântul Grigorie Palama. În mod surprinzător, personalitatea și opera sa vastă nu au făcut încă obiectul unei monografii cuprinzătoare, care să pună în evidență complexitatea moștenirii sale teologice și literare. Absența unei astfel de lucrări a condus la o înțelegere incompletă și adesea fragmentară a activității, rolului și operei sale. Astfel, cercetarea de față și-a propus să contribuie la remedierea acestei lacune, oferind o evaluare sintetică, riguroasă și contextualizată a vieții, operei și moștenirii teologice și literare a lui Filotei Kokkinos, ca prim pas spre elaborarea unei monografii ample dedicate acestei figuri de prim rang a Bizanțului târziu.

Lucrarea este structurată în două părți complementare, prefațate de o introducere amplă care îl plasează pe Filotei Kokkinos în contextul complex al Bizanțului secolului al XIV-lea, marcat de crize politice, sociale și religioase majore, dar și de o remarcabilă efervescentă culturală. În același timp, introducerea evaluează critic stadiul actual al cercetării dedicate acestei personalități și argumentează necesitatea elaborării unei monografii ample consacrate acestei figuri cardinale a Bizanțului târziu. Sunt prezentate, de asemenea, o serie de delimitări terminologice esențiale, limitele cercetării de față, metodologia interdisciplinară adoptată (e.g., analiză istorică, teologică și filologică, paleografie greacă și critică textuală), precum și structura lucrării.

Prima parte a lucrării – *Viața, cariera ecleziastică și cinstirea ca sfânt a lui Filotei Kokkinos* – urmărește reconstituirea contextualizată a parcursului biografic al acestei figuri centrale a Bizanțului târziu, prin valorificarea critică a scrierilor lui Filotei (cu precădere compoziții hagiografice, liturgice și rugăciuni), coroborate cu surse contemporane, inclusiv izvoare inedite conservate în manuscrise. Acuzațiile lansate de adversari teologici, precum Nichifor Gregoras și Prohor Kydones, referitoare la origini iudaice sau lipsa unei educații teologice solide, sunt analizate critic și contextualizate în logica disputelor doctrinare ale epocii. Biografia propriu-zisă debutează cu perioada de formare intelectuală sub îndrumarea renumitului retor Toma Magistros, urmată de intrarea în monahism la Mănăstirea Chortaïtes, în apropierea Tesalonicului. În jurul anului 1328, Filotei se stabilește în mediul athonit, unde urmează o dublă ucenicie spirituală, mai întâi la Vatopedi, sub povățuirea lui Sava (Tziskos) cel Nou, apoi în apropierea Marii Lavre, sub îndrumarea lui Gherman Maroules.

Activitatea ecleziastică a lui Filotei cunoaște o dezvoltare rapidă: devine egumen al Mănăstirii Philokalles din Tesalonic, apoi al Marii Lavre de pe Muntele Athos. În această perioadă începe să se afirme ca autor, redactând – la îndemnul lui Grigorie Palama – cele două *Tractate dogmatice împotriva lui Akindynos*, o contribuție teologică de prim rang în apărarea isihasmului. În 1347 este numit mitropolit al Heracleei din Tracia de către noul patriarh Isidor Boucheiras, un apropiat al său. În această calitate, Filotei Kokkinos participă activ la sinodul isihast din mai–august 1351, fiind autorul *Tomosului sinodal*, document fundamental pentru consfințirea teologiei palamite ca doctrină oficială. În același an, mitropolia sa este cucerită de către genevezi, eveniment care îl determină pe Filotei să intervină în sprijinul comunității locale, mobilizând ajutoare financiare din partea locuitorilor Constantinopolului pentru răscumpărarea prizonierilor.

Cele două mandate patriarhale ale lui Filotei, separate de o perioadă de retragere la Mănăstirea Iisus Hristos cel Necuprins (Akatalēptos), sunt examinate în detaliu. Primul mandat (1353–1354/5) este marcat de tensiuni politice și ecleziastice care duc la înlăturarea sa. Al doilea mandat (1364–1376) este mult mai stabil și productiv, fiind caracterizat de consolidarea autorității Patriarhiei ecumenice în raport cu celelalte Biserici Ortodoxe, promovarea teologiei isihaste, reorganizarea administrației ecleziastice și întărirea disciplinei clerului. Un moment definitoriu al acestui al doilea patriarhat este sinodul isihast din aprilie 1368, prezidat de Filotei, care condamnă pozițiile anti-isihaste ale lui Prohor Kydones și consacră oficial cultul liturgic al lui Grigorie Palama, prin înscrierea numelui său în calendarul Marii Biserici din capitală, Hagia Sophia. De asemenea, în timpul celui de-al doilea mandat patriarhal, Filotei se implică activ în diseminarea operei proprii, printr-un efort susținut de editare și copiere a lucrărilor sale

în manuscrise, demers care a implicat o strânsă colaborare cu scribi profesioniști, în special din cadrul cancelariei patriarhale. Prima parte a lucrării se încheie cu o prezentare a ultimilor ani de viață și a procesului de canonizare implicită, consfințit prin compunerea unei slujbe în cinstea sa în timpul patriarhatului isihast Nil Kerameus.

Partea a doua a lucrării – *Activitatea literară a lui Filotei Kokkinos* – este dedicată unei analize detaliate și sistematice a operei scrise a acestuia, care îl consacră drept unul dintre cei mai prolifici și influenți autori bizantini din secolul al XIV-lea. Corpusul său literar este organizat tematic în cinci categorii: tratate dogmatice și polemice; scrieri hagiografice; omilii și discursuri; compoziții liturgice și imnografice; și rugăciuni. Fiecare lucrare este tratată într-o secțiune distinctă, cu accent pe conținutul teologic, contextul istoric al redactării, tradiția manuscrisă și stadiul cercetării (ediții, traduceri moderne etc.).

Scrierile dogmatice ale lui Filotei Kokkinos includ unele dintre cele mai importante texte din „dosarul” de apărare, afirmare și oficializare a teologiei isihaste, și anume *Tomosurile sinodale* din 1351 și 1368. Acestea li se adaugă cele 15 *Antiretice împotriva lui Nichifor Gregoras*, precum și alte texte importante, unele încă inedite, precum tratatul-epistolă adresat unui anume Petriotes. Acest corpus dogmatic atestă erudiția și subtilitatea teologică a autorului, dar și profunda sa cunoaștere a tradiției patristice.

În plan hagiografic, Filotei Kokkinos se distinge drept cel mai prolific autor de vieți de sfinți din Bizanțul secolului al XIV-lea, elaborând atât metafraze ale sfinților din perioada creștinismului timpuriu (e.g., Dimitrie Izvorătorul de Mir, Anisia, Fevronia din Nisibe, Foca din Sinope, Cuviosul Onufrie), cât și biografii ale unor sfinți contemporani, în special ai celor implicați în controversa isihastă. Printre cei elogiați se numără îndrumătorii săi duhovnicești (Sava Tziskos cel Nou și Gherman Maroules), dar și figuri ecleziastice majore precum Isidor Boucheiras și Grigorie Palama. Aceste texte sunt examinate atât din perspectivă teologică, cât și ca instrumente retorice și ideologice de legitimare a unei noi paradigme spirituale centrate pe teologia și experiența isihastă.

Secțiunea dedicată scrierilor omiletice relevă complexitatea și versatilitatea discursului omiletic al lui Filotei Kokkinos, adaptat cu rafinament diferitelor contexte și tipuri de audiență. Omiliile sale, caracterizate prin densitate teologică și elaborare retorică, sunt adresate fie unor membri ai elitei imperiale (precum împăratul Ioan al VI-lea Kantakouzenos și fiica acestuia, Elena Kantakouzena Palaiologina), fie unor membri ai ierarhiei ecleziastice, fie comunităților monahale. Structura discursivă este susținută de o bogată țesătură intertextuală, care combină citate scripturistice și patristice cu, uneori, referințe clasice, conferind omiliilor autoritate teologică și echilibru stilistic. Deosebit de relevantă este dimensiunea autobiografică prezentă

în anumite texte, precum *Cuvântarea istorică*, redactată în urma cuceririi genoveze a Heracleei Traciei, care reunește evocarea dramatică a evenimentului cu o justificare teologică și personală a propriei absențe din cetate în timpul asediului.

Scrierile liturgice și imnografice ale lui Filotei Kokkinos reflectă o implicare profundă în reformularea vieții liturgice bizantine, în spiritul înnoirii isihaste. *Diataxa dumnezeieștii Liturghii*, redactată probabil în timpul egumenatului său la Marea Lavră, reprezintă o etapă semnificativă în codificarea oficiului euharistic, influențând atât practica bizantină ulterioară, cât și tradiția liturgică din spațiul slav. În plan imnografic, Filotei se remarcă prin creativitate și profunzime doctrinară, după cum o dovedește, între altele, imnul compus în cinstea Maicii Domnului, construit ca un dialog poetic în acrostih alfabetic inversat – un exemplu elocvent al rafinamentului său literar și al devoțiunii sale marianice.

Un segment distinct al analizei este dedicat rugăciunilor compuse de Filotei Kokkinos, un corpus insuficient explorat până recent. Autorul a lăsat un număr impresionant de rugăciuni pentru diferite ocazii și nevoi, remarcabile prin varietatea tematică (rugăciuni pentru secetă, ciumă, cutremure, invazii etc.), dar și prin valoarea documentară – oferind perspective inedite asupra crizelor multiple ale Bizanțului secolului al XIV-lea. De asemenea, unele rugăciuni sunt legate de momente-cheie din cariera sa ecleziastică, precum hirotonia sa ca mitropolit în 1347, în timp ce altele au cunoscut o largă difuzare și adaptare, inclusiv în tradiția slavă.

Ultima secțiune a acestei a doua părți este consacrată activității editoriale a lui Filotei Kokkinos, analizând implicarea sa în procesul de colectare, editare, copiere în manuscrise și diseminare a propriilor scrieri. În timpul celui de-al doilea său patriarhat, Filotei a inițiat un vast proiect editorial, colaborând cu scribi profesioniști, în special din cancelaria patriarhală – e.g., Ioan Chrysokephalos Holobolos, Dimitrie Gemistos, Malachias, Manuel Tzykandyles – și supraveghind direct realizarea unor „ediții de autor”. Manuscrise precum cele păstrate astăzi la Moscova (*GIM Bibl. Synod. gr.* 349) și Veneția (*Marcianus gr.* Z 582) păstrează numeroase intervenții autografe – corecturi, adaosuri, rubrici, note marginale – care reflectă un control auctorial riguros asupra transmiterii textului. Aceste aspecte sunt ilustrate în anexele lucrării, pe baza unei examinări filologice și paleografice atente.

Lucrarea se încheie cu o concluzie generală care sintetizează principalele rezultate ale cercetării și subliniază importanța lui Filotei Kokkinos nu doar în contextul ecleziastic, politic și teologic al Bizanțului secolului al XIV-lea, ci și în evoluția de durată a tradiției ortodoxe, până în epoca modernă. Moștenirea sa literară, teologică și liturgică îl consacră drept una dintre personalitățile definitorii ale spiritualității bizantine târzii, un veritabil arhitect al memoriei isihaste și un model de autoritate intelectuală și ecleziastică.

Lucrarea de față deschide, totodată, o serie de direcții de cercetare viitoare, menite să aprofundeze aspecte mai puțin investigate ale biografiei, operei și influenței lui Filotei. Datorită complexității țesăturii teologice a textelor sale și a densității intertextuale (care presupune o amplă mobilizare a tradiției patristice), se impune inițierea unui proiect de editare critică a operei complete, însoțit de o analiză filologică, teologică și istorică riguroasă. În mod special, corpul imnografic, încă insuficient explorat, reclamă o valorificare sistematică prin editare, traducere și comentariu. De asemenea, un studiu comparativ între metafrazele redactate de Filotei Kokkinos și cele ale altor autori contemporani, precum Nichifor Gregoras, ar contribui la înțelegerea modului în care aceste texte sunt rescrise în cheie teologică, politică și socială. În același timp, o cartografiere detaliată a scribilor cu care a colaborat ar permite o mai bună înțelegere a mecanismelor de transmitere a operei sale și, mai larg, a corpusului de texte teologice generate în contextul controverselor isihaste. Recuperarea sistematică a operei sale, atât în cercetarea internațională, cât și în spațiul teologic și cultural românesc, reclamă un demers amplu de editare, traducere și analiză multidisciplinară. Mai mult, includerea oficială a numelui său în calendarul liturgic al Bisericii Ortodoxe Române ar constitui nu doar un act simbolic de restituire a memoriei, ci și o reafirmare a legăturii vii dintre patrimoniul bizantin și identitatea spirituală românească. Filotei Kokkinos poate fi astfel redescoperit și asumat ca model de erudiție, discernământ teologic și slujire eclezială în actualitate.

CUVINTE CHEIE

Filotei Kokkinos, Bizanțul târziu, Constantinopol, patriarh ecumenic, Tesalonic, Herakleia din Tracia, Grigorie Palama, Isidor Boucheiras, controversa isihastă, istorie bizantină, teologie, hagiografie, imnografie, rugăciuni, manuscrise, critică textuală

CUPRINS

<i>Mulțumiri</i>	5
<i>Listă de abrevieri</i>	6
<i>Notă privind numele proprii și transliterarea termenilor grecești</i>	12
<i>Listă prosopografică</i>	13
Introducere	15
1. Filotei Kokkinos, figură cardinală a secolului al XIV-lea: pledoarie pentru o monografie.....	15
2. Contextul istoric și cultural al vieții și activității lui Filotei Kokkinos: un survol succint.....	18
3. Receptarea lui Filotei Kokkinos în literatura de specialitate: bilanț și perspective	22
4. Delimitări terminologice, limite ale cercetării, metodologia și structura lucrării	37
I. Viața, cariera ecleziastică și cinstirea ca sfânt a lui Filotei Kokkinos	47
I.1. <i>Patris și paideia</i>	47
I.2. Monah și egumen (Tesalonic – Muntele Athos)	53
I.3. Mitropolit al Heracleei Traciei (1347–1353).....	60
I.4. Patriarh al Constantinopolului: două mandate cu un intermezzo	77
I.5. Finalul vieții și cinstirea ca sfânt	90
II. Activitatea literară a lui Filotei Kokkinos	98
II.1. Scrieri dogmatice și polemice	100
II.1.1. Două <i>Tractate dogmatice împotriva lui Akindynos și a adepților săi</i>	101
II.1.2. 14 <i>Capete (kephalaia) ale ereziei lui Akindynos și Varlaam și ale adepților lor</i>	104
II.1.3. <i>Scrisoare către Petriotes</i>	105
II.1.4. <i>Opuscul despre circumcizie (peritomē)</i>	108
II.1.5. <i>Refutație a anathēmatismelor lui Constantin Harmenopoulos</i>	109
II.1.6. <i>Tomosul sinodal din 1351</i>	110
II.1.7. <i>Mărturisire de credință</i>	113
II.1.8. 15 <i>Antiretice împotriva lui Nichifor Gregoras</i>	115
II.1.9. <i>Tomosul sinodal din 1368</i>	117
II.2. Scrieri hagiografice	121
II.2.1. <i>Cuvânt la Toți Sfinții (BHG 1617g)</i>	125
II.2.2. <i>Cuvânt encomiastic la Sfinții Apostoli (BHG 160h)</i>	128
II.2.3. <i>Cuvânt encomiastic la Sfinții Trei Ierarhi (BHG 748)</i>	131
II.2.4. <i>Metafraze (metaphraseis): „vin vechi în burdufuri noi”</i>	136
II.2.5. <i>Vieți ale sfinților contemporani</i>	142
II.2.5.1. <i>Viața Sfântului Nicodim cel Nou de la Veria</i>	143
II.2.5.2. <i>Viața Sfântului Sava (Tziskos) cel Nou</i>	145
II.2.5.3. <i>Viața Sfântului Gherman Maroules</i>	149
II.2.5.4. <i>Viața Sfântului Isidor Boucheiras</i>	151
II.2.5.5. <i>Viața Sfântului Grigorie Palama</i>	155

II.3. Scrieri omiletice	159
II.3.1. Trei omilii la <i>Pildele lui Solomon</i> 9, 1 („Înțelepciunea și-a zidit casă”).....	160
II.3.2. Două omilii la <i>Psalmul</i> 37, 1 („Doamne, nu cu mânia Ta să mă mustri”) și despre pocăință	161
II.3.3. Trei omilii la <i>Fericiri</i> (Matei 5, 3–12).....	162
II.3.4. Epistolă-omilie către locuitorii Heracleei Traciei.....	165
II.3.5. <i>Cuvântare istorică (Logos historikos)</i> despre asediul și cucerirea Heracleei	167
II.3.6. Două omilii la Duminica tămăduirii femeii gârbove (Luca 13, 10–17).....	168
II.3.7. Omilie la Schimbarea la Față a Domnului nostru Iisus Hristos	170
II.3.8. Omilie la Adormirea Maicii Domnului.....	171
II.4. Scrieri liturgice și innografice.....	173
II.4.1. <i>Diataxa dumnezeieștii Liturghii</i>	175
II.4.2. <i>Regulă de chilie</i>	181
II.4.3. Slujbe (<i>akolouthiai</i>) pentru Sfântul Grigorie Palama și Toți Sfinții	184
II.4.4. Canoane la sfinți	187
II.4.5. Canoane de mijlocire adresate lui Iisus Hristos și Maicii Domnului.....	189
II.4.6. O colecție innografică de autor în <i>GIM Bibl. Synod. gr.</i> 349	189
II.5. Rugăciuni	195
II.6. Publicarea propriilor scrieri.....	215
Concluzie.....	228
Bibliografie.....	234
I. Izvoare	234
I.1. Manuscrise	234
I.2. Scrieri inedite.....	237
I.3. Surse editate (ediții critice, traduceri, însoțite sau nu de studii științifice).....	238
II. Literatură de specialitate	246
II.1. Monografii, teze de doctorat, volume colective și cataloage.....	246
II.2. Studii și articole în reviste, volume colective și enciclopedii	260
Anexe	289
I. Reproduse fotografice după manuscrise bizantine care transmit opera lui Filotei	289
II. Intervenții editoriale autografe ale lui Filotei în manuscrise bizantine	304
III. Listă manuscrise care transmit intervenții autografe ale lui Filotei	329
IV. Trăsături paleografice ale scrisului (<i>ductus</i>) lui Filotei	330
V. Reproduse fotografice după manuscrise și documente bizantine (și slavone)	332
VI. Reproduse fotografice (icoane, fresce, miniaturi bizantine)	337